

מענים למשפחות שבהן אדם עם מוגבלות שייעודם קידום חוסן משפחתי ושימורו

רותם נגר אידלמן נורית גדג' יעל קורן

עריכת לשון: רונית כהן בן-נן
תרגום לאנגלית (תקציר): עמי אשר
עיצוב גרפי: ענת פרקו טולדנו

עורכת ראשית: רויטל אביב מתוק

המחקר הוזמן על ידי ג'וינט ישראל מעבר למגבלות ומומן בסיועו.

מכון מאירס ג'וינט ברוקדייל

ת"ד 3886 ירושלים 9103702

טלפון: 02-6557400

brook@jdc.org | brookdale.jdc.org.il

ירושלים | אייר תשכ"ה | מאי 2025

תודות

ברצוננו להודות לארגון הג'וינט על התכלול, הליווי, הייעוץ והשיתוף בידע המקצועי שברשותם. אנו מודים לשותפינו בג'וינט ישראל מעבר למגבלות על שהוציאו את המחקר לדרך, ובייחוד ליקיר פניני-מנדל, ראש תחום שירותים קהילתיים, ולתמר גבע, מנהלת תוכנית, על תכלול המחקר ועל הליווי והייעוץ המקצועיים לאורך הדרך. אנו מודים לשרית ויזל, ראש תחום משפחות, ג'וינט-אשלים; לאיריס סוקולובר-יעקובי, מנהלת תוכניות, תחום משפחות, ג'וינט-אשלים; ולנורית ויסברג נקאש, מנהלת השירות לרווחת המשפחה והילד באגף בכיר משפחות ילדים ונוער בקהילה במשרד הרווחה והביטחון החברתי, על השיתוף בידע המקצועי. ללא נכונותן לשתף במפת הידע שפיתחו בנושא חוסן משפחתי, מחקר זה לא היה מתאפשר.

כמו כן אנו מבקשים להודות לוועדת ההיגוי שליוותה את המחקר מראשית דרכו:

- נציגות מינהל מוגבלויות במשרד הרווחה והביטחון החברתי – ענבר זיתון, מנהלת שירות קהילה משפחה ואומנה, אגף קהילה; אסתי אליאס, מנהלת תחום משפחות, מחלקות ושותפויות, אגף קהילה; ואדוה אהודה גמליאל, מנהלת תחום מומחיות בסוגי מוגבלויות, אגף הערכה ותוכניות
- נציגת אגף א' חינוך מיוחד במשרד החינוך – רויטל בר, מפקחת ארצית
- נציגת משרד הבריאות – פרסי אדירי, מנהלת תחום בכיר שירותי תמך בקהילה ותחום משפחות
- נציגת המגזר השלישי – אילנה שריג היוז

כמו כן ברצוננו להודות לאנשים עם המוגבלות, לבני משפחותיהם ולאנשי המקצוע מטעם משרדי הרווחה, החינוך והבריאות, מן הרשויות המקומיות ומן המגזר השלישי אשר שיתפו בידע שברשותם.

רקע

אדם עם מוגבלות, ככל אדם, מושפע ממשפחתו ומשפיע עליה, ולכן המשפחה חווה יחד עימו את ההשפעות המערכתיות, החברתיות והאישיות הנובעות מן המוגבלות. יכולתה של המשפחה להתמודד עם השפעות אלו תלויה במה שמכונה **"חוסן משפחתי"**: היכולת של המשפחה לעמוד באתגרי החיים.

ג'וינט ישראל מעבר למגבלות, מינהל מוגבלויות במשרד הרווחה, אגף בריאות הנפש במשרד הבריאות ואגף א' חינוך מיוחד במשרד החינוך החלו תהליך משותף במטרה לחזק חוסן משפחתי של משפחות שבהן אדם עם מוגבלות. במסגרת תהליך זה הזמין ג'וינט ישראל מעבר למגבלות ממכון ברוקדייל מחקר שיעסוק במענים המקדמים ומשמרים חוסן משפחתי בקרב משפחות בישראל שבהן אדם עם מוגבלות.

מטרות

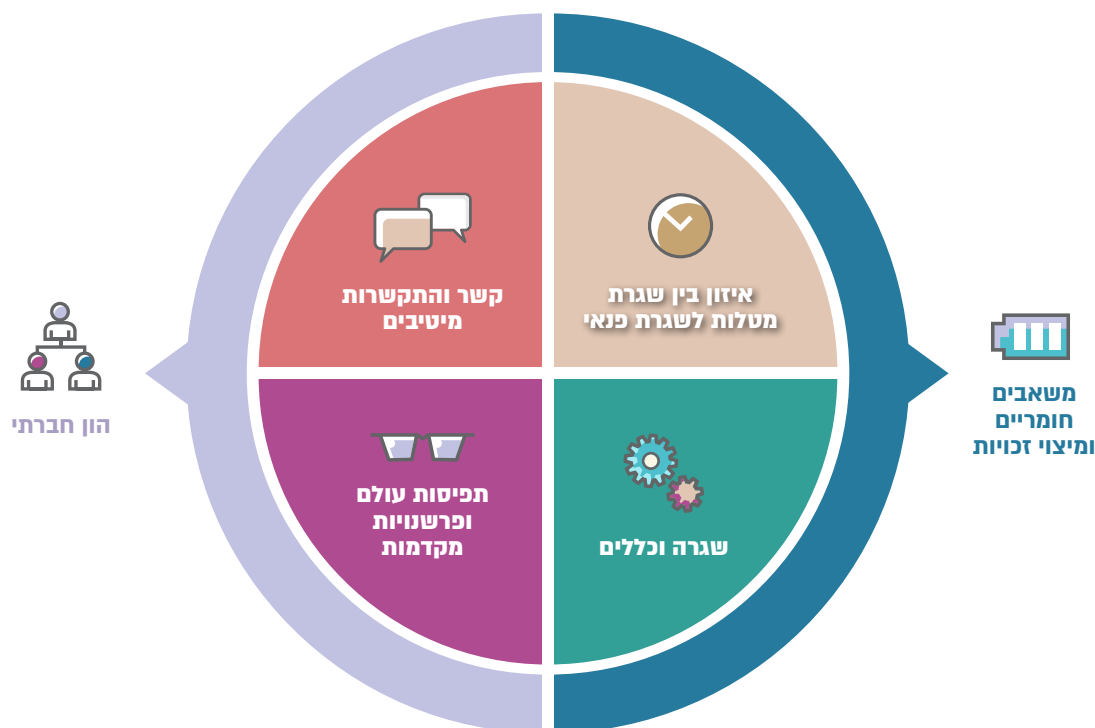
1. למפות את המענים המקדמים ומשמרים חוסן משפחתי בקרב משפחות שבהן אדם עם מוגבלות:
 - א. מענים הניתנים למשפחות שבהן ילדים, בני נוער, צעירים או בוגרים עם מוגבלות
 - ב. מענים ממשלתיים (הניתנים בעיקר על ידי משרד הרווחה, משרד החינוך ומשרד הבריאות) ומענים הניתנים על ידי ארגוני המגזר השלישי
 - ג. מענים הניתנים לאוכלוסייה הכללית ובפרט לערבים ולחרדים
2. לזהות את ההיבטים והשירותים הדורשים פיתוח, הן בקשר למענים קיימים הן בקשר למענים חסרים

שיטה

1. **שיחות היועצות** עם אנשי אקדמיה, אנשי מקצוע בתחום המוגבלויות, בעלי תפקידים ופעילים חברתיים
 2. **סקירה** של מאמרים אקדמיים ושל פרסומים גלויים באתרי אינטרנט של משרדי ממשלה, רשויות מקומיות, ארגונים נותני שירות ומכוני מחקר
 3. **ניתוח תמטי** של 95 ראיונות שבוצעו לצורך מחקר זה או במחקרים קודמים עם אנשי מקצוע בתחום המוגבלות, בני משפחה של אנשים עם מוגבלות ואנשים עם מוגבלות
- צוות המחקר עיבד את הנתונים לפי מודל חוסן משפחתי יישומי. המודל מתבסס על מפת ידע בנושא חוסן משפחתי שיזמו תחום משפחות בג'וינט-אשלים ומינהל שירותים אישיים וחברתיים במשרד הרווחה והביטחון החברתי ופותח בשיתוף מכון ERI.

ממצאים

ממצאי המחקר תרמו לגיבוש **מודל חוסן משפחתי יישומי במשפחות שבהן אדם עם מוגבלות** (ראו תרשים להלן):

משאבים חומריים ומיצוי זכויות: חוסן משפחתי מתבטא ביכולת של המשפחה לתכנן תכנון מיטבי את השימוש במשאבים שעומדים לרשותה ולמצות את זכויותיה.

איזון בין שגרת מטלות לשגרת פנאי: עומס טיפולי ורגשי עלול לשבש את היכולת להקדיש בקביעות זמן פנאי משותף, משפחתי או זוגי, ובמרוצת הזמן עלול לשחוק את החוסן המשפחתי.

קשר והתקשרות מיטיבים: עומס הטיפול עלול להקשות על בני המשפחה לנהל שיח בריא ופתוח ביניהם. ליווי והדרכה לתקשורת משפחתית מיטיבה נדרשים במיוחד בזמני משבר וסביב צמתים שבהם נדרשת קבלת החלטות.

שגרה וכללים: משפחות שבהן אדם עם מוגבלות חוות תדירות במשך החיים מצבי מעבר אישיים ומשפחתיים הדורשים מהן גמישות, לעיתים גם בעת שינויים יום-יומיים (כגון בזמני חג או חופשה). הן זקוקות לליווי ולתמיכה רגשית ביתר שאת בשלבי מעבר.

תפיסות עולם ופרשנויות מקדמות: כדי להעצים את אמונתה של המשפחה ביכולותיה ולאפשר פתרון בעיות ושיתוף פעולה מיטבי, משפחות שבהן אדם עם מוגבלות זקוקות לליווי ותמיכה רגשית גם בשלבי משבר אישיים ומשפחתיים – החל מן הרגע שבו עולה חשד לקיומה של מוגבלות, דרך רגע האבחון וכלה בפטירתו של האדם עם המוגבלות.

הון חברתי: הגברת תחושת השייכות החברתית והגברת התמיכה החברתית תלויה בין השאר בהיכרות עם משפחות דומות, והיא חשובה לגיבוש זהות-מוגבלות – תהליך קבלה של המוגבלות כזהות חיובית והתעצמות תחושות של גאווה, יכולת ותפיסת עתיד אופטימית.

במחקר עלו **אתגרים במתן מענה מיטבי לצורכיהן של המשפחות:** יש חוסר גדול במענים להורים עם מוגבלות, לאחאים, לסבים ולסבתות וכן לבני משפחה צעירים המטפלים בבן משפחה עם מוגבלות; היקף המענים הניתנים בשלבי מעבר ובמצבי חירום קטן מן הדרוש; ויש שונות בהגדרות ובמענים בין נותני השירותים, בין רשויות מקומיות ובפריפריה החברתית והגאוגרפית.

המלצות

בעקבות הממצאים **גובשו המלצות לפעולה בהיבטים האלה:** איתור בני משפחה של אנשים מוגבלות וחיזוק ההכרה בתפקידם; הנגשת מידע ותיאום טיפול; הסרת חסמים לצריכת שירותים וצמצום פערים במתן שירותים; טיוב ופיתוח מענים בתחום פנאי ורווחה אישית ובתחום של ליווי, תמיכה רגשית והדרכה; גיבוש זהות תרבותית נוכח המוגבלות בעת מתן מענים משפחתיים.

רקע

אדם עם מוגבלות, ככל אדם, מושפע ממשפחתו ומשפיע עליה, ולכן המשפחה חווה יחד עימו את ההשפעות המערכתיות, החברתיות והאישיות הנובעות מן המוגבלות. יכולתה של המשפחה להתמודד עם השפעות אלו תלויה במה שמכונה "**חוסן משפחתי**": היכולת של המשפחה לעמוד באתגרי החיים. אפשר לדמות את החוסן המשפחתי למאזניים אשר בכף האחת מונחים האתגרים שעימם מתמודדים אנשים עם מוגבלות ובני משפחתם, ובכף האחרת הכלים והדרכים שמסייעים להם בהתמודדותם. המטרה היא שכף הכלים תהיה כבדה מכף האתגרים, ולשם כך אפשר לפתח ולטפח את החוסן המשפחתי במרוצת החיים.

ג'וינט ישראל מעבר למגבלות, מינהל מוגבלויות במשרד הרווחה, אגף בריאות הנפש במשרד הבריאות ואגף א' חינוך מיוחד במשרד החינוך החלו תהליך משותף שמטרתו למקסם שיתופי פעולה, לקדם מדיניות אחידה ולאגם משאבים, במטרה לחזק חוסן משפחתי של משפחות שבהן אדם עם מוגבלות. במסגרת תהליך זה, הזמין ג'וינט ישראל מעבר למגבלות ממכון ברוקדייל מחקר שיעסוק במענים המקדמים ומשמרים חוסן משפחתי בקרב משפחות בישראל שבהן אדם עם מוגבלות.

מטרות

1. למפות את המענים המקדמים ומשמרים חוסן משפחתי בקרב משפחות שבהן אדם עם מוגבלות:
 - א. מענים הניתנים למשפחות שבהן ילדים, בני נוער, צעירים או בוגרים עם מוגבלות
 - ב. מענים ממשלתיים (הניתנים בעיקר על ידי משרד הרווחה, משרד החינוך ומשרד הבריאות) ומענים הניתנים על ידי ארגוני המגזר השלישי
 - ג. מענים הניתנים לאוכלוסייה הכללית ובפרט לערבים ולחרדים
2. לזהות את ההיבטים והשירותים הדורשים פיתוח, הן בקשר למענים קיימים הן בקשר למענים חסרים

שיטה

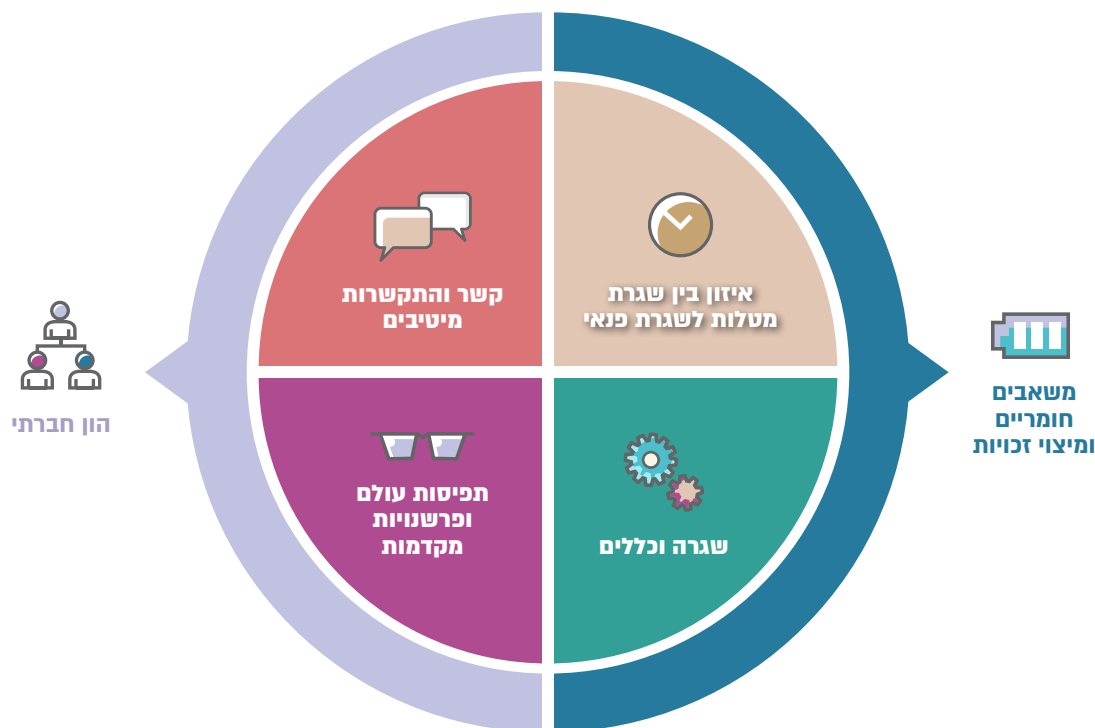
1. **שיחות היועצות** עם אנשי אקדמיה, אנשי מקצוע בתחום המוגבלויות, בעלי תפקידים ופעילים חברתיים הבקיאים במתן מענים בקהילה לאנשים עם מוגבלות בישראל ולבני משפחתם, בתחום של חוסן משפחתי
2. **סקירה** של מאמרים אקדמיים ושל פרסומים גלויים באתרי אינטרנט של משרדי ממשלה, רשויות מקומיות, ארגונים נותני שירות ומכוני מחקר
3. **ניתוח תמטי** של 95 ראיונות שבוצעו לצורך מחקר זה או במחקרים קודמים עם אנשי מקצוע בתחום המוגבלות, בני משפחה של אנשים עם מוגבלות ואנשים עם מוגבלות

צוות המחקר עיבד את הנתונים לפי מודל חוסן משפחתי יישומי. המודל מתבסס על מפת ידע בנושא חוסן משפחתי שיזמו תחום משפחות בג'וינט-אשלים ומינהל שירותים אישיים וחברתיים במשרד הרווחה והביטחון החברתי ופותח בשיתוף מכון ERI.

ממצאים

חוסן משפחתי במשפחות שבהן אדם עם מוגבלות

ממצאי המחקר תרמו לגיבוש מודל חוסן משפחתי יישומי במשפחות שבהן אדם עם מוגבלות (ראו להלן).

משאבים חומריים ומיצויי זכויות: חוסן משפחתי מתבטא ביכולת של משפחות לתכנן תכנון מיטבי את השימוש במשאבים החומריים שעומדים לרשותן. כאשר משפחה מתקשה למצוא את זכויותיה ולהיעזר במענים המגיעים לה באופן מיטבי היא עלולה גם לחוש פגיעה בהיבטים אחרים הקשורים לחוסן משפחתי.

איזון בין שגרת מטלות לשגרת פנאי: משפחות שבהן אדם עם מוגבלות מתמודדות עם ריבוי משימות וחווות לעיתים קרובות גם עומס טיפולי ורגשי אשר משבש את היכולת להקדיש בקביעות זמן פנאי משותף, משפחתי או זוגי, ובמרוצת הזמן עלולות לשחוק את החוסן המשפחתי.

קשר והתקשרות מיטיבים: עומס הטיפול עלול להקשות על בני המשפחה לנהל שיח בריא ופתוח ביניהם. ליווי והדרכה לתקשורת משפחתית מיטיבה ורכישת כלים לתקשורת זוגית נדרשים במיוחד בזמני משבר ומתח וסביב צמתים שבהם נדרשת קבלת החלטות. הליווי יכול לחזק את השיתוף, הפתיחות והקשר בין בני המשפחה ולהעצים את החוסן המשפחתי.

שגרה וכללים: חוסנה של משפחה בא לידי ביטוי ביכולת הגמישות שלה המאפשרת לה לנווט בין מצבי שגרה למצבי שינוי ומעבר ולשמור על המשכיות ועל יציבות. משפחות שבהן אדם עם מוגבלות חוות תדירות במשך החיים מצבי מעבר אישיים ומשפחתיים הדורשים מהן גמישות, הסתגלות והתארגנות מחדש. הן זקוקות לליווי, להדרכות ולתמיכה רגשית ביתר שאת בשלבי המעבר האלה: מעברים של ילד עם מוגבלות במערכת החינוך; מעבר ממערכת החינוך לחיים עצמאיים בקהילה; מעבר מטיפול או אשפוז לשיקום בקהילה ומעבר למסגרת דיור או לדיור נתמך בקהילה. עבור חלקן נדרשת גמישות גם בעת שינויים יום-יומיים, כגון שינוי בצוות החינוך או הטיפול או בזמני חג או חופשה מן המסגרת הקבועה.

תפיסות עולם ופרשנויות מקדמות: אמונתה של משפחה ביכולותיה בצד הבנתה את הציפיות ממנה משפיעות בעוצמה על הדרך שבה היא מתייחסת אל משבר ואל מצבי לחץ. משפחות שבהן אדם עם מוגבלות זקוקות לליווי ותמיכה רגשית בייחוד בשלבי משבר אישיים ומשפחתיים – החל מן הרגע שבו עולה חשד לקיומה של מוגבלות, דרך רגע האבחון וכלה בפטירתו של האדם עם המוגבלות. זאת כדי להעצים את אמונתה של המשפחה ביכולותיה להתמודד עם המצב החדש ולאפשר פתרון בעיות ושיתוף פעולה מיטבי.

הון חברתי: חוסן משפחתי אינו תלוי רק בקיומם של משאבים חומריים אלא אף במשאבים החברתיים של המשפחה, לרבות התמיכה הזמינה למשפחה מן המשפחה המורחבת, החברים והקהילה, והשימוש בה. כאשר מדובר במשפחות שבהן אדם עם מוגבלות, הגברת תחושת השייכות החברתית והגברת התמיכה החברתית תלויה בין השאר בהיכרות עם משפחות דומות והיא חשובה לגיבוש זהות-מוגבלות – תהליך קבלה של המוגבלות כזהות חיובית והתעצמות תחושות של גאווה, יכולת ותפיסת עתיד אופטימית.

מענים למשפחות שבהן אדם עם מוגבלות שייעודם קידום חוסן משפחתי ושימורו

- במחקר נמצאו מגוון מענים הניתנים על ידי משרד החינוך, הרווחה והבריאות מתוך הכרה והבנה של החשיבות בתמיכה במשפחות שבהן אדם עם מוגבלות. נוסף על כך יש מענים רבים הניתנים על ידי ארגוני המגזר השלישי. עם זאת יש אתגרים במתן מענה מיטבי לצורכיהן של המשפחות
- היקף המענים להורים לאדם עם מוגבלות הוא הגדול ביותר בהשוואה לבני משפחה מקרבה אחרת, כגון בני זוג, אחאים וסבים וסבתות. יש חוסר גדול במענים להורים עם מוגבלות, לאחאים, לסבים ולסבתות וכן לבני משפחה צעירים המטפלים בבן משפחה עם מוגבלות תוך כדי שלבי התפתחות אישית כדוגמת לימודים באקדמיה או הקמת משפחה
- בשלבי מעבר ובמצבי חירום למשפחות יש צורך מוגבר בתמיכות, אך היקף המענים הניתנים בשלבים אלו קטן מן הדרוש: טרום אבחון, מועד האבחון, מעבר בין מסגרות חינוך וטיפול, מעבר לחיים בקהילה, לאחר פטירה של האדם עם המוגבלות ובמצבי חירום לאומיים, כגון בעת מגפת הקורונה או מלחמת 'חרבות ברזל'

- יש פערים בין נותני השירותים בנוגע להגדרת אוכלוסיית היעד לפי סוג המוגבלות ולפי גיל, במתן השירות על פי רצף היממה והשנה ובמתן שירות בשלבי מעבר וחירום. כמו כן יש שונות במדיניות ובמענים הניתנים למשפחות עם מוגבלות בין רשויות מקומיות שונות. פערים אלו נמצאו קשורים להיקף ולסוג המענים הקיימים והחסרים למשפחות שבהן אדם עם מוגבלות

המלצות

המלצות לפיתוח מענים חדשים ולטיוב מענים קיימים שמטרתם שימור וחיזוק חוסנן של משפחות שבהן אנשים עם מוגבלות לפי רכיבי חוסן:

1. איתור בני משפחה של אנשים מוגבלות והכרה בתפקידם ובתרומתם
 - א. **להבנות ולהגדיר** את תפקידו של בן המשפחה המלווה את האדם עם המוגבלות ואחראי לטיפול בו. הכרה זו חשובה להסדרת מעמדו במסגרת צריכת שירותים ומימוש זכויות וכן תאפשר לו להיות מעורב בקבלת ההחלטות הקשורות לאדם עם המוגבלות.
 - ב. **לפתח מנגנון איתור** שיאפשר הגעה גם למשפחות שבהן אדם עם מוגבלות שאינן מוכרות על ידי המדינה. לרישום בני המשפחה במערכות המספקות שירותים לאדם עם מוגבלות יכול להיות ערך מוסף חשוב בזיהויים כמי שזקוקים בעצמם לסיוע והכוונה.
 - ג. **להעלות מודעות** בקרב משפחות שבהן אדם עם מוגבלות ובקרב אנשי מקצוע לתפקיד הייחודי של מטפלים לא פורמליים ולחשיבות בצריכת שירותים בקרב בני משפחה של אנשים עם מוגבלות.
2. הנגשת מידע ותיאום טיפול
 - א. להגדיר **גורם מתכלל בין-משרדי, רב-גילי, לכל סוגי המוגבלויות** ממועד האבחנה ולאורך החיים. גורם זה ילווה את המשפחות בתיאום הטיפול ובתכלול מגוון ההיבטים הקשורים בו, כגון היבטים רגשיים ומקצועיים, תיאום ביקורים וטיפולים מול כמה גורמים בה בעת, תמיכה וליווי במצבי מעבר ומשבר וסיוע בצריכת שירותים ובמיצוי זכויות. חשוב שהתמיכה תותאם תרבותית ושפתית.
 - ב. **להטמיע מגוון פתרונות** שיבטיחו מיצוי זכויות. לדוגמה:
 - חשוב שמערכות המספקות שירותים ייבחנו אם וכיצד אפשר להסתייע בפרטי הקשר של בני משפחה התומכים באדם עם מוגבלות כדי להציע להם מענים ולהנגישם עבורם. לדוגמה, רישום של מטפלים לא פורמליים בקופות החולים יאפשר לספק להם מענים מטעם הקופה או להנגיש להם מידע על מענים נוספים הפועלים מחוץ לשירותי הקופה (נגר אידלמן ואח', 2024א; משרד ראש הממשלה, 2021)
 - להפיץ "קטלוג מענים" בשלבים מרכזיים בהם פוגשים בני המשפחה נותני מענים או נציגי קהילה (משרד ראש הממשלה, 2021), כמו בעת הכרה במוגבלות בביטוח הלאומי או בעת הזמנה לוועדת זכאות ואפיון

- לפתח מחשבוני זכויות המאפשרים הזנת פרופיל האדם עם המוגבלות וקבלת פירוט הזכויות ושירותים שהוא ובני משפחתו זכאים להם, וכן את הדרכים למימושם. מחשבונים אלו פותחו בכמה מדינות בעולם, ובהן בריטניה וארצות הברית (מבקר המדינה, 2024)
- לתת להורים שמשתתפים בקבוצות מנהיגות הדרכות בתחום המוגבלות כדי שיעודדו צריכת מענים בקרב בני משפחה של אנשים עם מוגבלות
- להרחיב את מערך ההכשרות המקצועיות לנותני שירותים לאנשים עם מוגבלות ולבני משפחותיהם כדי שיוכלו להציע מענה אמין ועדכני לפונים בכל עת

3. הסרת חסמים לצריכת שירותים

א. נוכח החסמים הרבים שתיארו בני המשפחה לצריכת שירותים עבור האדם עם המוגבלות ועבורם, מומלץ **לתכנן פעולות שיקלו את צריכת השירותים**. לדוגמה:

- לפתח מענים ייעודיים לבני משפחה של אנשים עם מוגבלות ובייחוד לבני משפחה צעירים, לאחאים ולסבים וסבתות
- לקצר את זמני ההמתנה לקבלת שירותים על ידי הוספת תקנים לאנשי מקצוע המספקים שירותים, במיוחד בתחום בריאות הנפש, ולהנגיש שירותים במועדים המתאימים למשפחות
- לפתח מנגנונים שיפחיתו את העומס הכלכלי המוטל על ההורים, כמו קבלת החזרים כספיים על עלות הטיפול סמוך למועד התשלום והנגשת מידע על שירותים מסובסדים (נמר-פורסטנברג ואח', 2023)

4. פנאי ורווחה אישית

- א. **לפתח ולהרחיב שירותי חינוך, תעסוקה ופנאי** לאנשים עם מוגבלות, ובייחוד לבוגרים, כדי לאפשר לבני המשפחה זמן הפגה ושגרת פנאי.
- ב. **להרחיב את מנגנוני הסיוע והתמיכה** לבני משפחה של אנשים עם מוגבלות **במקום עבודתם**, כמו הנגשת מידע על זכויות וליווי ותמיכה, כדי לוודא שהם מקבלים את הזכויות התומכות באיזון בין שגרת המטלות ובין שגרת הפנאי והעבודה.
- ג. **להיערך להפעלה מהירה של שירותי חינוך, תעסוקה ודיור** בשעת חירום, בין היתר על ידי תכנון מבנים מותאמים ומוגנים לחזרה מהירה לפעילות ותכנון מערך הפעלה לשעת חירום, כדי לוודא רצף מענים ולמנוע שחיקה של החוסן המשפחתי.
- ד. **להרחיב ולפתח מענים ייעודיים** למצבי משבר, לשלבי מעבר ולמצבי חירום לאומיים.

5. ליווי, תמיכה רגשית והדרכה

- א. **להרחיב ולטייב את מערך ההכשרה וההדרכה למשפחות**. תפקיד בן המשפחה המטפל דורש מיומנויות, ידע וניסיון בביצוע פעולות רבות, אשר יש להניח כי דורש הכשרה או הדרכה ייעודית. מן הספרות עולה כי מדינות, ובהן אוסטרליה וקנדה, מכירות בצורך לסייע ברמה המקצועית לבני המשפחה ומספקות להם הכשרה או הדרכה לצורך הטיפול. בישראל מבוצעות הדרכות רק בנושאים מסוימים ולא בכל קופיות החולים (משרד ראש הממשלה, 2021).

ב. **לפתח ולהרחיב תוכניות הממוקדות בתמיכה רגשית, בליווי ובהקניית מיומנויות למשפחות** שבהן אדם עם מוגבלות, שכן הן אבני בסיס לחיזוק החוסן המשפחתי. לדוגמה:

- לפתח הדרכות לניהול שגרה וקביעת כללים בתא המשפחתי, במיוחד בצומתי קבלת החלטות ובמצבי מעבר אישיים ומשפחתיים
- להעניק תמיכה וליווי רגשיים לבני המשפחה לתקופה ממושכת ובמגוון מצבי משבר אישיים ומשפחתיים
- לפתח הדרכות לתקשורת משפחתית מיטיבה, כגון רכישת כלים לתקשורת זוגית ולתקשורת בין יתר בני המשפחה, במיוחד במצבי משבר ומתח

6. גיבוש זהות תרבותית נוכח המוגבלות

א. **לשלב בליווי ובהדרכות, הפרטניות והקהילתיות, תהליך קבלה של המוגבלות** כזהות חיובית והתעצמות תחושות של גאווה, יכולת ותמונת עתיד אופטימית.

ב. **להמשיך ולהפעיל קבוצות תמיכה ופנאי קהילתיות** מתוך הכרה בכך שתחושת השייכות החברתית והגברת התמיכה החברתית מאפשרת לפתח זהות-מוגבלות חיובית ומעצימה.

המלצות לפיתוח מענים חדשים ולטיוב מענים קיימים שמטרתם שימור וחיזוק חוסן של משפחות בפריפריה החברתית והגאוגרפית:

1. **לבחון את השונות במנגנוני הפעלת השירותים** לבני משפחה של אנשים עם מוגבלות, כדוגמת שירותים מטעם משרדי הממשלה ברשויות המקומיות ובמחוזות השונים (כמו מרכזים למשפחה ומתי"א), ועל בסיס בחינה זו **לצמצם פערים במתן שירותים תומכי חוסן** באמצעות הגדרת הפעלה אחידה, במיוחד בקרב משפחות בפריפריה הגאוגרפית ובפריפריה החברתית בישראל.
2. **להנגיש שירותים** לאנשים עם מוגבלות ולבני משפחתם מן האוכלוסייה הערבית והחרדית **בהתאמה שפתית, חברתית ותרבותית**.
3. להטמיע במענים הניתנים לאוכלוסייה הערבית ולאוכלוסייה החרדית התייחסות לתהליך קבלת המוגבלות כזהות חיובית **ועיבוד החשש מסטיגמה ומתיוג שלילי**.